

DATE ASUPRA CETĂȚII ȘI ORAȘULUI CHILIA SUB STĂPINIREA OTOMANA (sec. XV—XVII)

Dr. doc. M. M. Alexandrescu-Derseca Bulgari

La începutul activității sale științifice marele istoric Nicolae Iorga a pus în lumină în cunoscuta sa lucrare „*Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*”, interesul deosebit pe care îl prezintă vechea cetate de la gurile Dunării.

Dar nici N. Iorga, nici P. P. Panaiteanu,¹ nici C. C. Giurescu² nu s-au ocupat în studiile lor de cetatea și de orașul Kili sub dominația otomană. Numai turcologul N. Beldiceanu care a consacrat un studiu temeinic cuceririi acestei cetăți de către Bayazid al II-lea,³ a publicat trei regulamente promulgate de acest sultan în 1484,⁴ după un manuscris păstrat în Biblioteca Națională din Paris precum și un studiu despre Moldova otomană.⁵ Noi însine ne-am ocupat într-un studiu apărut în revista „Peuce” de regimul pescuitului la Kili în timpul stăpinirii otomane.⁶

In istoriografia română nu există pînă în prezent un studiu consacrat cetății și orașului Kili sub dominația otomană. În comunicarea de față ne propunem să prezintăm unele date asupra acestei probleme.

Se stie că în anul 1479 Ștefan cel Mare pentru a apăra acel bastion înaintat al Moldovei care era vechea cetate Chilia, așezată pe un grind neinundabil al Dunării,⁷ între brațul Chilia și acela al Selinei, a pus să se ridică o cetate nouă pe malul sting al fluviului. Potrivit indicatiilor cuprinse în Cronica lui Ștefan cel Mare publicată de Olgierd Górkă, la lucrările de construcție au lucrat 800 de zidari (meyer) și 16 000 de ajutoare (helfer). Lucrările, incepute la 22 iunie, au fost încheiate la 15 iulie 1479.⁸

1 N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București 1899/1900.

2 P. P. Panaiteanu, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu în Interpretații românești. Studiu de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 187–198.

3 C. C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967.

4 N. Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484 : ses préparatifs militaires et sa chronologie* în „*Revue des Etudes Roumaines*”, t. V–VI, 1857–1858, Paris, 1860, p. 61–72; idem, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayazid II* în „*Südostforschungen*”, XXIII, München, 1964, p. 26–30.

5 N. Beldiceanu, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans* în „*Revue des études islamiques*”, XXXVI/2, 1968, p. 233–242.

6 Idem, *La Moldavie Ottomane à la fin du XV-le siècle et au début du XVI-le siècle* în „*Revue des Etudes islamiques*”, XXXVII/2, p. 239–266.

7 M. M. Alexandrescu-Derseca Bulgari, *Pescuitul în Delta Dunării în vremea stăpinirii otomane* în „*Peuce*”, II, 1971, p. 267–282.

8 C. C. Giurescu, *Principalele Române la începutul secolului XIX*, București, 1957, p. 76.

9 Vezi ediția Górkă în „*Revista istorică Română*”, V–VI (1859–1860), p. 45 și ediția I. Chișinău, pl. XVII.

Nici în cronicile, nici în documentele moldovenesti care ne-au parvenit nu se găsesc indicații cu privire la aspectul cetății ridicate de Stefan cel Mare.

În schimb, cronicarul otoman Tursun Bei care a trăit în timpul domniei lui Bayazid al II-lea (1481-1512), cuceritorul cetății Kili, a lăsat unele indicații asupra cetății în cronica sa intitulată „*Tarih-i Ebu-l Fath Sultan Mehmed Han*” (istoria sultanului Mehmed Han, părintele cuceritor), scrisă în anii 1497-1500.¹⁰

Tursun Bei arată că cetatea Kili era așezată aproape de vărsarea Dunării în Marea Neagră. Era o cetate puternică, ridicată pe malul fluviului, prevăzută cu un sănț adinc în care se scurgeau apele Dunării, astfel că semăna cu o insulă. Zidurile și turnurile ei erau foarte înalte astfel că în timp de asediul dușmanii nu se puteau urca pe ele.¹¹

Descrierea această sumară este confirmată de planul cetății și orasului Kili, cuprins în manuscrisul cronicierului Nasuh Matrakci,¹² intitulată *Tarih-i Sultan Bayazid*,¹³ scrisă în timpul domniei lui Kanuni Suleyman (1520-1566), adică în prima jumătate a secolului al XVI-lea.

În acest plan, publicat pentru prima oară de H. G. Yurduydin,¹⁴ și republished apoi de N. Beldiceanu,¹⁵ cetatea Kili este înconjurată de un zid întărit cu 12 turnuri. Cetatea este prevăzută cu o poartă care dă spre un debarcader ce înaintează în Dunăre. Dincolo de ziduri, se află o aglomerație urbană tot atât de întinsă ca cea cuprinsă între ziduri.

Importanța cetății și orașului Kili rezultă și dintr-un regulament al sultanului Bayazid al II-lea, promulgat din Oblucița pe la 22/23 august 1484,¹⁶ în peste o lună de la cucerire (14 iulie 1484). Prin acest act dispozitiv, sultanul dă ordin eminului — adică funcționarului însărcinat cu incasarea impostelor și cu controlul gestiunii bunurilor arendate — să înregistreze toate prăvăliile de orice fel, aflate în cuprinsul cetății, și să-i aducă la cunoștință numărul acestora. Prăvăliile, confiscate în folosul statului otoman (beylik), urmău să fie închiriate localnicilor care le foloseau. Chiria, plătită în monedă turcă, adică în aspri, reprezenta un venit al statului otoman.¹⁷

Dacă regulamentul precizează că prăvăliile erau în cetate, pare mai probabil să se fi aflat în aglomerație urbană căci planul lui Nasuh Matrakci arată că orașul Kili se întindea în afara zidurilor cetății.¹⁸

Casale din cetate și din oraș au fost trecute în proprietatea statului otoman. Faptul acesta rezultă din același regulament din 1484 prin care Bayazid al II-lea ordona kadilului și comandanților (dizdar) să le repartizeze ostașilor din garnizoană și azabilor.¹⁹ Nu se precizează dacă măsura aceasta lovea numai pe locuitorii care părăsiseră de bunăvoie Kili — ca de pildă preoții — sau cum să-a procedat la Akkerman — sau dacă a fost extinsă la întreaga populație. Această din urmă interpretare pare puțin probabilă, dat fiind că cetatea Kili s-a supus turcilor după o rezistență de zece zile în urma trădării unui membru al consiliului — poate chiar solțuzul —, desemnat de un izvor sub numele deformat de „*Mamolaco castellano*” considerat de cronicarul italian drept trădător al patriei sale (traditore delle sua patria)²⁰. Aceasta reprezenta desigur interesele partidei turco-

¹⁰ Fr. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Werke*, Leipzig, 1827, p. 28.

¹¹ Tursun Bei, *Tarih-i Ebu-l Feth Sultan Mehmed Han*, ed. Mehmed Arif, în „*Türk Osmanni Endüümendi Medjmuası*”, nr. 38-39, 1914-1916, p. 185.

¹² Despre Matrakci Nasuh, istoriograf, geograf și matematician vezi H. G. Yurduydin, *Matrakci Nasuh*, Ankara, 1986, p. 15, 119-126; Idem, *Matrakci Nasuh'un hayatı ve eserleri* (Ceva nouă despre viața și opera lui Matrakci Nasuh) în „*Belletrist*”, XXIX/14, Ankara, 1983, p. 329-334; Fr. Babinger, op. cit., p. 66-67.

¹³ Manuscrisul lui Nasuh Matrakci se păstrează la Istanbul, Topkapı Sarayı Arşivi, Revan 1572, fol. 8 r.

¹⁴ H. G. Yurduydin, *Matrakci Nasuh*, p. 118.

¹⁵ N. Beldiceanu, *La Moldavie Ottomane*, pl. XVIII.

¹⁶ Regulamentul a fost publicat de N. Beldiceanu în „*Revue des Etudes Islamiques*”, XXXVII/2, 1968, p. 239-242.

¹⁷ Ibidem, p. 240.

¹⁸ H. G. Yurduydin, *Matrakci Nasuh*, p. 118.

¹⁹ „*Revue des Etudes Islamiques*” XXXVII/2, p. 244, paragraf 7.

²⁰ Marco Guazzo, *Historie di Messer Marco Guazza (...)* Con le guerre di suo figliuolo Baiasit

file,²¹ formată din negustori străini: armeni, greci și evrei — ca la Akkerman —. După cucerirea de către turci a principalelor porturi din Marea Neagră: Sinop (1461), Trapezunt (1461), Caffa (1475) și a celorlalte orașe libere din Crimeea, negustorii din Kili nu-și mai puteau continua operațiile comerciale decât cu autorizația sultanului. Trecerea cetății Kili sub dominația otomană le asigura reluarea comerțului cu piețele controlate de turci: Constantinopol, Adrianopol, Burza, Sinop, Trapezunt și cu Oriental.

După cucerirea cetății Kili, sultanul considerând-o drept „o poziție cheie”, poarta Moldovei, Ungariei și Țării Dunării²², a dat ordin comandanțului turc nou numit să repară turnurile și zidurile dărâmate în timpul asediului²³. Faptul acesta rezultă din regulamentul prin care Balazid al II-lea dă dispoziții eminului din Kili să cerceteze la cea sumă se ridică cheltuielile necesităte de reparări. Dacă totalul acestora întrecerea venitul incasat de comandanț (dizdar) eminului urmă să acopere diferența²⁴, probabil din taxele vamale (gümruk), din vama cea mică (bag) sau din dijma din peste (balık öfre) care era foarte importantă. Balazid a mai ordonat locuitorilor din Kili, rămași pe loc, să refacă vechea cetate genoveză de la Licostorno, așezată pe un ostrov al Dunării²⁵. Iar în anul următor, adică în 1495, nouăzeci de corabii otomane au venit la Kili pentru a construi un castel spre a închiide trecerea spre Tara Românească²⁶. Este vorba probabil de cetatea Eski Kili pe zidurile căreia turcii au așezat tunuri „vesnic încărcate” spre a supraveghea trecerea corăbilor care trebuiau să alibă pasajele imperiale (teskere). Călătorul italian Giovanni Battista de Burgo care a trecut pe la Kili între anii 1681-1686 arată că la Eski Kili se afla un locotenent al agaiei turce care își avea reședință la Yeni Kili²⁷ numită de el „forteză di Valachia”.

Expedițiile amenințătoare ale cazaclilor care își făcuseră apariția la Kili începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, intensificându-se în primele decenii al veacului al XVII-lea²⁸, au determinat pe sultanul Murad al IV-lea (1623-1640) să ia măsuri importante pentru fortificarea cetății. La vechile construcții au fost adăugate altele noi.

Din relațiile de călătorie ale italianului Nicolae Barsi (1633)²⁹, ale rusului Arsenie Suhanov (1651)³⁰, ale turcului Evlia Celebi (1657)³¹ și a episcopului Filip Stanislavov (1659)³² se poate reconstrui aspectul cetății Yeni Kili în secolul al XVII-lea. Era o cetate de piatră, puternică, înconjurată cu ziduri groase³³, scă-

²¹ fatte con il Carabogdan valyeda della Vallachia, Venetia, 1545, fol. 301.

²² Vezi analele lui Domenico Malipiero la N. Iorga, Acte și fragmente cu privire la istoria României, III, București, 1897, p. 29.

²³ N. Iorga, Studii istorice... p. 153. Tursun Bei (op. cit. p. 186) arată că cetatea Kili era cineața jârlor din răsăritul Europei.

²⁴ Vezi scrisoarea umanistului polon Iwon Ursinus către Gh. Munteanu la 29 iunie 1684 (sic!), Modus epistolandi eximii medicinae doctoris et legem licentiu Ioannis Ursino Cracoviensis cum epistolis exempliaribus et orationibus annexis col. XXII la N. Iorga, Studii istorice... p. 162.

²⁵ „*Revue des Etudes Islamiques*”, 1968, XXXVII/2, p. 244 paragrf. 7.

²⁶ Unasul-ori venezian Francesco Longo care pare să îi obținut informații de la un martor ocular scrie că sultanul „messe tutti a refar Licostome vecchio, situo sopra un scoglio nel Danubio” (N. Iorga, Acte și Fragmente... III, p. 85).

²⁷ Vezi analele lui Domenico Malipiero remaniate de Francesco Longo la N. Iorga, Acte și Fragmente III, p. 86.

²⁸ Vlagio di cinque anni in Asia, Africa et Europa di d. Giovanni Battista de Burgo, abate Clarense e vicario apostolico... d'Irlanda, Milano, 1638, vol. III, P. P. Panaitescu, Doi călători italieni nenumărați în Țările noastre în „*Studii Italiene*”, 1884 p. 1-10.

²⁹ Niccolò Barsi în Călători străini despre țările române, V, București, 1873 Edit. St., p. 84.

³⁰ Vezi relația ceală de a două călători a lui Arsenie Suhanov în Moldova în Călători străini, V, p. 411.

³¹ Evlia Celebi, *Siyahet Name*, ed. Negib Asim, V, Istanbul 1315 H. p. 224.

³² Vezi „darea de seamă despre vizita episcopală în Dobrogea și Bugeac a lui Filip Stanislavov” în Călători străini V, p. 612.

³³ Vezi relațile lui Arsenie Suhanov și Niccolò Barsi în Călători străini V, p. 84, 411. Cf. și Guijjoura Levașsor de Beauplan, *Description de l'Ukraine depuis les confins de la Moscovie jusqu'aux limites de la Transylvanie*, ed Aug. Galitzin, Paris, 1661, p. 51: est murée entièrement avec le contrescarpe”.

dată spre miazăzi de valurile Dunării, măsurind o mie de pași mari, iar spre uscat, două milă de pași³⁴.

Evlia Celebi care a trecut prin Kili în toamna anului 1657³⁵ precizează că în partea dinspre uscat cetatea era întărâtă cu trei rinduri de ziduri, la porțile cărora se săpase un sănț adinc de statul unui om. În sănțul acesta se scurgeau apele Dunării cind fluviul se revârsa. Înspite Dunăre erau numai două rinduri de ziduri, dacămătate pe o poziune de 400 de arșini și fără sănț. Zidurile erau întărîte cu turnuri dese³⁶, „mari și puternice”, Evlia Celebi afirmă, cu obișnuita sa exagerare, că erau 170 turnuri³⁷ la Kili. Cele mai trinace erau turnul care purta numele vizirului lui Bayazid al II-lea, Kedik Ahmed pașa, Kizil Kule (turnul roșu), Dizdar Kulesi (turnul comandanților), Zindan Kulesi (turnul care slujea de inchisoare), Yassi Kule și Fener Kulesi care sluieau de far pentru a înlesni navigația în timpul nopții. Evlia Celebi menționează și marele turn reconstruit de unchiul său, Melek Ahmed Paşa, care îl purta numele³⁸. Turnurile fuseseră întărîte pentru a apăra cetatea împotriva incursiunilor cazaclilor care veneau după pradă cu luntele lor ușoare, acoperite cu piele³⁹.

In cetate se pătrundeau prin patru porți. Cea dinspre apus, numită Poarta Varoșului pentru că dădea spre oraș, era formată din două rinduri de uși de fier; iar pentru mai mare siguranță, era încadrată între două turnuri. Înspite malul Dunării erau alte trei porți, una mai mare, „Locja”, așezată îngă turnul Inchisorii, iar celelalte două erau porți mici „dinspre apă”⁴⁰. Episcopul Filip Stanislavov care a fost la Kili în 1669 menționează și existența a două poduri mobile⁴¹.

Potrivit informațiilor date de Evlia Celebi, în cetate erau străzi perpendiculare una pe alta, podite cu birne groase dedesuplu cărora se aflau sănări adinchi. În timp de asediul, locuitorii trăgeau scindurile în case, iar străzile dispărău sub apă⁴², transformându-se în canaluri. La capetele străzilor erau case întărîte, prevăzute cu metereze din care, la nevoie, se trăgea cu puștile și chiar cu tunurile asupra dușmanului⁴³, căci încă din 1568 cazaclii își făcuseră apariția în preajma cetății.

Ca în vechile tîrguri moldovenești, casele aveau pereti de lemn, făcuți din birne și din scinduri moroite și apoi vopsite cu var. Podelele erau de pămînt lipit sau din scinduri, iar acoperisul din șindrilă, stuf sau paie. Din lipsă de spațiu, nu aveau nici curți, nici grădini⁴⁴.

În interiorul cetății se afla geamia sultanului Bayazid al II-lea și șapte macecuri. Tot acolo era și judecătoria seriatului⁴⁵ unde kadiul judeca pricinile potrivit prescripțiilor dreptului religios musulman (ser'i'a)⁴⁶.

In partea de răsărit a cetății exterioare, în colțul de pe malul Dunării, turci construiseau o cetate mică și frumoasă de formă pătrată, înconjurată cu două rinduri de sănări adinchi și avînd un perimetru de 500 de pași⁴⁷. Comunica cu cetatea exterioară printr-o poartă de fier. În cetatea interioară locuiau numai dreptorii otomani: comandanțul (dizdar), kethuda, eminul, imamul, kadiul și unii

³⁴ Evlia Celebi, op. cit., V, p. 224.

³⁵ Mehmed Mustafa, Aspekte din istoria Dobrogei sub dominația otomană în veacurile XIV–XVII (Mărturisile călătorului Evlia Celebi) în „Studi”, XVIII/5, 1965, p. 1698.

³⁶ Evlia Celebi, op. cit., V, p. 224.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Philippe Avril, *Voyage en divers états d'Europe et d'Asie*, Paris, 1692, p. 256. Vezi și relația călătoriei patriarhului Macarie de Paul de Alep, fotocopia ms. arab nr. 6016 din Biblioteca Națională din Paris în Biblioteca Academiei Române (Arh. 638 condecor de achiziții pe 1932) fol. 294 I/294 II, în trad. la Institutul de Istorie N. Iorga.

³⁹ Evlia Celebi, op. cit., V, p. 225.

⁴⁰ Filip Stanislavov în *Călători străini*, V, p. 618.

⁴¹ Evlia Celebi, op. cit., V, p. 225.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Vezi regulamentul lui Bayazid al II-lea în „Revue des Etudes Islamiques” XXXVI/2, 1968, p. 241, paragr. 10 și Anexa de față.

⁴⁵ Evlia Celebi, op. cit., V, p. 225–226.

ostași din garnizoană. Tot aici se aflau depozitele de munition și hambarele de grine⁴⁸.

In partea de apus a cetății exterioare se intindea orașul, nefortificat, în formă de pentagon. Avea trei porți, două spre suburbii și una spre Dunăre. Cuprindea 11 mahalale întinse, avînd case cu un cat sau cu două cături, înconjurate de curți îngrădite cu garduri de scinduri⁴⁹.

Din datele statistice înregistrate de episcopul catolic de Nicopol, bulgarul Filip Stanislavov, cu prilejul vizitei sale canonice din 1659, rezultă că orașul cuprindea 1205 case⁵⁰. Cfara aceasta pare mai verosimilă și mai apropiată de adevară decît cele indicate de Evlia Celebi: 700 de case în cetate și 2 000 de case în oraș⁵¹.

In timpul stăpânirii otomane s-au ridicat 17 mihraburi sau gecamii⁵² în orașul care se dezvoltase din vechea suburbie menționată încă din 1484⁵³. Evlia Celebi precizează că cea mai frumoasă era gecamia din centrul orașului unde unchiul său Melek Ahmed pașa, fostul mare vizir (1650–1651), se docea să se roagă în fiecare vineri⁵⁴. Erau și două biserici ortodoxe⁵⁵ pentru populația băstinașe, români, a cărei prezență la Kili era atestată încă din 1445 de călătorul burgund Walerand de Wavrin⁵⁶. Nu există însă nici o biserică romano-catolică pentru negustorii italieni și raguzanii⁵⁷.

In centrul orașului, pe malul Dunării era o baie (hammam) acoperită cu plumb⁵⁸ care exista dinaintea cuceririi otomane. Venitul ei revenea fiscului otoman (mirii)⁵⁹. În oraș se aflau și multe dughene, hanuri pentru negustorii străini și scoli pentru copii⁶⁰. Sîi în suburbii erau prăvălii cu tot felul de mărfuri.

Populația era amestecată. Alături de românil băstinași erau italieni, originari din Veneția și Genova, organizați într-o comunitate autonomă condusă de un consul⁶¹, greci⁶², armeni, iar după cucerire, coloniști turi și tătari. Bayazid al II-lea a încercat să înlesnească o apropiere între băstinași și cuceritori, încuvîntînd prin regulamentul său din 1484 căsătorii mixte între ostașii turci din garnizoană și ficele sau văduvele românilor, cu condiția expresă să nu se exercite nici o presiune asupra creștinilor⁶³. Iar pentru a întări elementul ture la Dunăre de jos, sultanul a invitat în 1502 pe turci de la Volga (Zavolhenses) să se așeze în regiunea Kili⁶⁴. Această politică demografică a fost urmată și de Selim I (1512–1520) care se gădea chiar să-si așeze tabăra de iarnă la Kili⁶⁵.

Populația era amestecată și sub raport social, mergînd de la dreptorii otomani pînă la robii (eşir). Dar elementul cel mai important și mai dinamic din

⁴⁸ Ibidem, p. 226.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Vezi relația lui Filip Stanislavov în *Călători străini*, V, p. 618.

⁵¹ Evlia Celebi, Op. cit., V, p. 225, 226.

⁵² Ibidem, p. 225.

⁵³ omnium quoque plebis que in suburbis erat (sublinierea este a noastră) cum suppellectili urbem intrat” la N. Iorga, *Studii istorice...* p. 279.

⁵⁴ Evlia Celebi, op. cit., V, p. 226.

⁵⁵ Vezi relația lui Filip Stanislavov ed. cit. p. 613.

⁵⁶ Vezi relația lui Walerand de Wavrin în *Călători străini*, I, București, 1968, p. 82.

⁵⁷ Vezi relația lui Filip Stanislavov, ed. cit., p. 618 și relația Petru Bogdan Bakie în *Călători străini*, V, p. 200.

⁵⁸ Evlia Celebi, op. cit., V, p. 226.

⁵⁹ Vezi regulamentul lui Bayazid al II-lea, ed. cit. p. 240 și Anexa noastră.

⁶⁰ Evlia Celebi, op. cit., V, p. 226.

⁶¹ P. P. Panaitescu, *Interpretagi românești*, București, 1947, p. 196.

⁶² Ibidem.

⁶³ Pentru întreținerea talienelor și dezvoltarea pescuitului în Delta Dunării, Bayazid al II-lea a colonizat la Kili pescari deportați din Silistra și alte locuri. Dar în urma decezelor survenite și a exodului în masă provocat de regimul aspru la care erau supuși deportații de administrația otomană, din cele 120 case de peșcaresi colonizați nu mai erau în 1508 decât 30. Vezi firmantul din 14 iunie 1508 publicat de N. Beldiceanu și Irène Beldiceanu-Steinherr, *Deportation et pêche à Kilia entre 1484 et 1508* în „Buletin of the School of Oriental and African Studies, University of London”, vol. XXXVIII, Part. I, 1979 pp. 58–51, 32.

⁶⁴ Vezi regulamentul lui Bayazid al II-lea, ed. cit. p. 241 și Anexa.

⁶⁵ Hürmüzzâkî, *Documente*, II/2, p. 492.

⁶⁶ Islam Ansiklopedisi, vol. 28, Istanbul, 1946, p. 630 (art. Dobruca de Al. Decel).

acest oraș de mare trafic comercial⁶⁶ erau negustorii, atrași de amioarele ope-rajilor încheliate la Kili. În veacul al XVI-lea, orașul era frecventat de negustori din Tările române, din schelele dunărene Brăila, Silistra, Nicopol și Vidin, din porturile pontice Caffa, Trapezunt, Varna și Mesembria și de la Istanbul⁶⁷. Îar în secolul al XVII-lea, Niccolo Barei arată că se tinea în fiecare zi tirg pentru străini în suburbile orașului⁶⁸.

Datorită așezării sale la gurile Dunării, principala arteră comercială pe care se scurgeau bogățile Tării Românești, Moldovei și chiar Transilvaniei spre capitala Imperiului Otoman și spre Egipt, pe piața orașului Kili se desfăceau produse felurite⁶⁹. Erau cereale: gru (hinto), orz (sa'ir), mei (erzen), făină (dekek) importate probabil din Moldova; apoi vite cornute (haicenan) în special boi și vaci, bivoli (karaga sigir și su sigir), oi (agnam, koyun), porci, cai (bagħir) și lepe. Un articol însemnat de comerț îl alcătuiau pesti (crap, soman) și în special sturioni, prins în talienile ridicate în brațele Dunării, care erau sărați și afumată la cherhanea din apropierea Kili-ei și care atrăgeau numerosi negustori din Imperiul Otoman, din Ungaria și din Polonia⁷⁰. O marfă de export foarte apreciată erau ierale de sturioni, pregătite în centrul pescăresc de lingă Yeni Kili. Pe piață orașului se mai găseau și alte produse piscicole: bășici de pește (balık karin) și ciel de morun folosit la lămpizarea vînurilor. La Kili veneau pe mare vînuri de la Trapezunt, Brusa, Malvasia, Nicosia, Varna, Caffa și chiar din Siria, iar pe Dunăre vînuri de la Vidin, Nicopol, Silistra⁷¹. Se mai aducea și rachiu de Avlona și Modon. Un loc important în tranzacțiile comerciale îl ocupau postavurile de proveniență europeană (Flandra, Germania, Boemia) aduse în veacul al XV-lea pe drumul moldovenesc sau pe drumul Brașovului. Registrile vamale cercetate de profesorul Halli Inalcik pomenesc mătasea de Brusa, postavuri, satem, tufă, brocard, bumbac, săpun și altele⁷².

Un articol însemnat de comerț îl alcătuiau prizonierii și robii (eşir), aduși din ținuturile tătarăști sau juati în prisoare de turci în cursul războaielor cu Ungaria, Poloni și Austria. Pe la mijlocul veacului al XVII-lea, în urma reluării ofensivei otomane sub mară vizir Köprülü, robii s-au înmulțit atât de mult încât se vindeau cu prețuri foarte mici: 20-30 akçe pentru un rob precizează Evlia Celebi⁷³.

Pentru satisfacerea nevoilor curente ale locuitorilor din Kili, în piață se vindeau felurile alimente: unt de lemn de Trapezunt, unt, untură, miere și faimoasa pastramă (pastırma) de Kili atât de laudată de Evlia Celebi⁷⁴. Erau apoi obiecte uzuale: pătrări, tesături de cîinepă, oale de pămînt, donite, căni, căldări, sape, saci de în etc. Se mai găseau scinduri, lemn de construcție, lemn de tei și sindrilă, aduse probabil din Moldova.

Fiind așezată într-o regiune bogată, Kili era și un centru de stringere a zahărelor cerute de Poartă pentru aprovizionarea Istanbulului, a regiunilor de serhat iar în timp de război, a armatelor otomane. Firmane din veacul al XVI-lea și al XVII-lea mentionează cantități însemnante de griu, orz, mei, făină, praf de pușcă (barut) și puști (tufenek) cerute de sultan în timp de război.

Care era statutul orașului Kili?

⁶⁶ Gian Lorenzo d'Anania în Călători străini, IV, București, 1972, p. 569.

⁶⁷ Vezi regulamentul schelei Kili la Hadiye Tunçer, *Ottoman İmparatorluğu'nda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun askıkmaları* (Dreptul pămîntului în Imperiul otoman, legile agrare și explicarea lor) Ankara, 1962, p. 192-193.

⁶⁸ Niccolo Barei în Călători străini, V, p. 84.

⁶⁹ Vezi regulamentul lui Bayazid și II-lea pentru preceperea vămii mici (bağı) și vămii (gürümük) la Kili în „Revue des Etudes Islamiques” XXXVI/2, p. 233-256 editat de N. Beldiceanu și regulamentul schelei Kili la H. Tunçer, op. cit. p. 193.

⁷⁰ Maria M. Alexandrescu-Dorsca Bulgaru, *Pescuitul în Delta Dunării în vremea stăpînilor otomane* în „Peacock”, II, 1971, p. 274.

⁷¹ H. Tunçer, op. cit., p. 192-193.

⁷² Halli Inalcik, *Brusa and the commerce of the Levant in „Journal of the Economic and Social History of the Orient”*, III/2, Haga, 1960, p. 139 și urm.

⁷³ Evlia Celebi, op. cit., V, p. 228.

⁷⁴ Ibidem.

După prima fază care a urmat cuceririi otomane, cind o parte din locuitori au fost deportați⁷⁵ și înlocuți cu pescari din Silistra⁷⁶ și cu alți coloniști, Bayazid al II-lea a numit ca șef al administrației orașenești un sangeakbey⁷⁷ iar în fruntea cetății un dizdar.

Sangeakbeful care făcea parte din marii timariți detinea ca timar orașul împreună cu satele care atîrnau de acesta. Erau însărcinat cu controlul administrației orașenești, cu punerea în aplicare a regulamentelor (kanunname) edicate de sultan și cu judecarea litigilor divani, adică de drept cutumiar (örf) în care erau implicați ostașii din garnizoana cetății, azabii și locuitorii creștini ai orașului.

In fruntea cetății, Bayazid al II-lea a numit un comandanț (dizdar) din categoria timarișilor liberi (serbest). Avea sarcina de a repara și întreține fortificațiile cetății, de a repartiza împreună cu kadju ostașilor din garnizoană casele confiscate și de a judeca infracțiunile care nu se încadrau în dreptul șeria, săvîrșite de ostașii din categoria „kuli”⁷⁸ adică de leniceri.

Problemele relative la navigație erau de competență unui kapudan⁷⁹, asistat de re'isi.

In calitatea sa de comandanț al schelei portuare, kapudanul supraveghea recruterarea echipajelor navelor ce își aveau baza la Kili și a re'isilor. Ca și în alte porturi din cuprinsul Imperiului otoman, în competența kapudanului intra judecata cauzelor divană în care erau implicați re'isii.

Administrația economică și fiscală era încredințată unui emin numit de sultan. Eminul verifică atât chehuiile făcute pentru repararea sau întreținerea fortificațiilor cetății cit și incasările dizdarului, iar la nevoie acoperea diferența din veniturile percepute în contul beylikului. Acestea se compuneau din taxa numită ihtisab ce se încasă împreună cu bagul asupra tuturor vînzărilor efectuate pe piață orașului. Prin agentul său fiscal, emin încasă taxele portuare percepute prin tranzitul navelor și mărfurilor prin schela, vama (gürümük) pentru marfa introdusă în oraș și dîma din pește (balık örfi) ce constituia un venit important al statului (beylik).

Desfășurarea activității economice era supraveghetă de un muhafizib, numit de sultan Bayazid al II-lea îndată după cucerirea cetății⁸⁰. Acesta controla periodic măsurările și greutățile și vegheea la respectarea regulamentelor de către negustori și meșteșugari organizați în bresle (esnaf), pentru a împiedeca orice tendință de speculă în dauna consumatorilor.

Împreună cu kadju, muhafizibul stabilea prețurile maximale (narh) a căror nerespectare era pedepsită cu bătaia, amendă (gürm) și chiar cu închisoarea⁸¹, potrivit hotărîrilor luate de la caz la caz.

Regulamentele privitoare la incasarea bag-ului și vămii în cetatea Kili menționează și unii dregători mai mărunți: kapugi-ul și vezig-i-ul. Kapugi-ul stătea de pază la poartă cetății, supraveghea circulația mărfurilor și persoanelor pentru a asigura respectarea dispozițiilor cuprinse în regulamente. Ca remuneratie, încasă taxa numită kapugi resmi de la butoiaile de vin aduse pe Dunăre sau pe mare⁸².

⁷⁵ N. Beldiceanu, *La conquête des élites marchandes...* p. 72-77; Idem *La Moldavie ottomane...* p. 261-262.

⁷⁶ O. L. Barkan, 254 (1485-1489) — yili olçyesmin tahsilatına Ait muhasebe bilançoları (Bilanç, turi privitoare la incasarea gizlelei în anul 894 (1488-1489) în „Belgeler”, I/1, Ankara, 1964, p. 41.

⁷⁷ Asupra sangeakbegului vezii N. Beldiceanu, *Recherche sur le ville ottomane au XV-e siècle, Etude et actes*, Paris, 1973, p. 55 și urm.

⁷⁸ Vezi regulamentul lui Bayazid al II-lea în „Revue des Etudes Islamiques”, XXXVII/2, 1968, p. 241 paragr. 10 și Anexa noastră.

⁷⁹ Asupra kapudanului vezii N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane...* p. 60 și urm.

⁸⁰ Vezi regulamentul lui Bayazid al II-lea, loc. cit. p. 240 paragr. 5 și Anexa noastră.

⁸¹ Mehmed Neşri, *Gihannuma, (Oğlunda lumi)*. Die altosmanische Chronik der Mevîjâna Mehmed Neşri I, ed. Franz Taeschner, Leipzig, 1851, p. 223; II (1855), p. 315.

⁸² N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane...* p. 78.

⁸³ Ibidem p. 46-51.

Yazigi-ul era insărcinat cu ținerea contabilității, și incasa taxa gazilik resmi de la vinul venit în oraș pe calea Dunării⁸⁴, pe cind taxele de secretariat (kitabet resmi) percepute pentru vinul transportat pe mare — ca vinul de Malvasia (benefise) — revineau beylikului.

Ca în toate schelele dunărene și la Kili erau vozari, adică vislași ce beneficiau de monopolul trecerii mărfurilor și persoanelor de pe un mal al Dunării pe celălalt, în schimbul perceperii taxei „vozariye”. Nu avem însă informații asupra organizării lor la Kili.

In ce privește administrația orașului, fusese încredințată încă din epoca cuceririi otomane unui subasă⁸⁵, a cărei prezență la Kili este atestată și la mijlocul veacului al XVII-lea de călătorul turc Evlia Celebi⁸⁶. Deși regulamentele care ne-au parvenit nu precizează atribuțiile acestui dregător, prin comparație cu situația din alte orașe otomane⁸⁷ se poate susține, fără a greși, că subasă-ul avea obligația de a se îngriji de bunurile sultanului sau ale statului date în arendă. Astfel în veacul al XVII-lea, subasă-ul supraveghează regimul pescuitului în Dunăre care era dat în arendă (mukata'a) unui intendent (amil) după cum ne informează Evlia Celebi⁸⁸.

Ca în alte orașe de garnizoană din Imperiul otoman, kadiul numit de sultan prin berat judeca potrivit dreptului șer litigie în care erau implicați azabii, și ostasii. În competență sa intra încheierea căsătoriilor, chiar a celor mixte și întârirea convențiilor de tot felul.

După cum am arătat mai sus, kadiul intervenea, împreună cu alii dregători otomani, și în probleme de administrație ca repartizarea caselor confiscate, acordarea de autorizații de plecare, restituiri de cai etc.⁸⁹

Pe la mijlocul veacului al XVII-lea, Evlia Celebi arată că cetatea Kili era „un kadiat cu rang de 150 de aspri”, cu sate populare și înfloritoare de unde se strungeau șapte punți pe un ca venit al kadilor.

* * *

Din datele cuprinse în izvoarele cercetate rezultă că așezarea de la Kili avea un caracter bivalent, urban și rural, întocmai ca toate orașele din Imperiul otoman. Deși comerțul fluvial și maritim a dominat activitatea orașului și schelei săi și desăvârșirea rezultată din pescuit erau însemnante, — produsul arendeii lor asigurând solda ostasilor din garnizoanele Tulcea, Isaccea, Brăila, Akkerman, Iamik și Oceakov⁹⁰ — totuși o parte din subzistența orașului era asigurată de exploatarea domeniului rural învecinat.

Cit despre cetatea Kili, din datele cuprinse în izvoare rezultă că a avut un însemnat rol militar, asigurând turcilor drumul spre Tările române, Ungaria și Polonia. De aceea sultanul, începând cu Bayazid al II-lea, au acordat o mare importanță fortificării cetății Kili și reedificării străvechiilor cetăți genoveze din Delță.

Datorită poziției lor geografice aproape de vărsarea Dunării în Marea Neagră, aceste așezări cu caracter militar și economic, au controlat timp de aproape patru vesuri principala arteră de navigație de la nordul Imperiului otoman. De aceea sultanii s-au străduit să reglementeze activitatea economică a orașului portuar Kili prin edictarea unor kanunnamele ce urmăreau să rezerve vîstieriei (miri) venituri însemnante. Dar pe lîngă acestea au căutat să asigure aprovizio-

⁸⁴ Ibidem p. 91.

⁸⁵ Neşri, op. cit. I, p. 224—225.

⁸⁶ Evlia Celebi, op. cit. V, p. 224.

⁸⁷ N. Beidicenau, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, T. I : Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. fonds turc acc. 38*, Paris—Ba Haye, 1960, p. 121.

⁸⁸ Evlia Celebi, op. cit. V, p. 223—224.

⁸⁹ Vîsturi reglementare lui Bayazid al II-lea în „Revue des Etudes Islamiques”, XXXVI/2, p. 246 paragr. 4, p. 246—241, paragr. 6, 8 și Anexa noastră.

⁹⁰ Evlia Celebi op. cit., V, p. 222.

narea capitalei imperiale Istanbul iar în timp de război să constituie o bază de subzistență pentru armatele otomane în înaintarea lor spre înîna Europei centrale.

ANEXA

Regulament⁹¹ stipulind că prăvăliile din Kili aparțin beylikului⁹².

S-a scris kadiului și comandanțului⁹³ următoarele :

[Sultanul] confisca în folosul beylikului prăvăliile de orice fel [aflate] în cetatea Kili. Eminul va înregistra prăvăliile și va aduce la cunoștință [sultanului] numărul lor. El le va închiria și va percepe chirile în aspri. Sultanul hotărăște că „ihtisalul” va reveni tot beylikului. Eminul îl va incasa pentru beylik și îl va înscrive în registrul său. De asemenea, baia⁹⁴ aparține beylikului și [eminul] va incasa venitul [acesteia] pentru beylik.

Comandanțul a făcut reparații și a incasat veniturile pe un interval de timp oarecare. [Eminul] va cerceta totalul cheltuielilor și totalul veniturilor încasate [de comandanță]. Dacă totalul cheltuielilor întrece veniturile [eminului] le va acoperi.

Potrivit necesităților [kadiul și comandanțul cetății] vor repartiza, de comun acord, casele care se află în cetate ostasilor din garnizoană și azabili, după situația acestora.

Eminul va însărcina pe agentul său să perceapă [taxele] la schela și la vama⁹⁵ și să ia dîjma din pește⁹⁶, pentru ca beylikul să nu pagăbească.

Pe preoții⁹⁷ din cetate care au cerut autorizație de plecare [kadiul și comandanțul] îl va lăsa să plece unde vor voi, fără a le face greutăți.

Dacă un ostas din garnizoană sau un azab dorește să se însoare cu o văduvă sau cu o fată dintr-o necredințioșă⁹⁸ orașului, kadiul va celebra căsătoria potrivit [regulelor] „seri”⁹⁹ cu condiția ca necredințioșii să accepte [căsătoria] în deplină libertate și fără să se își exercite nici o constringere [asupra lor].

Se pare că paznicul căilor necredințioșilor din oraș a fugit în Moldova, dar că s-a înapoiat cu un număr oarecare de cai. Dacă s-a stabilit [cine sunt] stăpinii lor potrivit [regulelor], „seri”¹⁰⁰ [kadiul și comandanțul] îl vor înapoi. Caii ai căror stăpini nu pot fi descopteroți vor fi luati pentru beylik.

Comandanțul și kapudanul nu vor cere nimic pescarilor care vin să-și vindă pestii.

Litigii care [sunt] de resortul [legilor] „seri”¹⁰¹ și care privesc pe ostasii din garnizoana cetății din categoria „kul”¹⁰² vor fi judecate de către kadi potrivit [legilor] „seri”¹⁰³. Cauzele celelalte sunt numai de competență comandanțului cetății. Cauzele cere [în de [dreptul] „seri”¹⁰⁴] [și care] privesc pe azabi și pe comandanții de nave¹⁰⁵ vor fi de competență kadiilor. Cazurile celelalte sunt rezervate numai jurisdicției kapudanului.

Cauzele divan¹⁰⁶ privitoare la ostasii din garnizoana cetății, la azabii și la necredințioșii din Kili sunt de competență sangeakbeilului, adică cauzele care [în de dreptul] cutumiar¹⁰⁷ vor fi dezbatute de el. Comandanțul și kapudanul nu se vor amesteca în nici un chip în litigii care sunt de competență sangeakbeilului, în special în litigii necredințioșilor din oraș.

⁹¹ hukm.

⁹² Regulamentul a fost publicat în fascimil de N. Beidicenau în „Revue des Etudes Islamiques”, XXXVI/2, 1968, pl. 268—261 împreună cu traducerea documentului (p. 238—243).

⁹³ dîzdar.

⁹⁴ namamm.

⁹⁵ gümruk.

⁹⁶ balık șeri.

⁹⁷ keşif, termen care desemnează pe preoți și pe călugări.

⁹⁸ għażiuri, termen folosit de turci pentru a desemna pe creștini, adică pe români care formau majoritatea populației.

⁹⁹ termenul de „kul” este folosit probabil pentru a desemna pe tinerici.

¹⁰⁰ re'sa.

¹⁰¹ cauze care se judecă după dreptul cutumiar.

¹⁰² őrt.

Eminul este însărcinat [să se ocupe] cu toate litigiile privitoare la bunurile beylikului. Nimeni altul nu se va amesteca.
Scris în ultima zi a lunii regele a anului 889¹⁰³.

GLOSAR

Azab, azap, „celibatar”, unitate de pedestri și de marină din armata otomană; plăzitor de cetate, taxă percepută pentru mărfurile vindute în orașele și târgurile din Imperiul otoman care aveau piață.

beylik, dîjmă din pește.

beylik, termen ce desemnașă astăzi funcția de bey cît și teritoriul supus jurisdicției acestuia. Înseamnă și domeniu, guvern precum și bunurile care aparțin circumferinței ca de ex. tezaurul sultanului sau fiscal (mir)

divand, cauze reglementate de dreptul cutumură.

dizdar, de la „diz”=cetate și „dar”=care paște), comandanță de cetate, căpitan de cetate, emin, intendent, administrator. Eminii orașelor aveau sarcina de a incasa impozitele, taxele vamale, dîjmele și de a controla bunurile și veniturile statului dată în arendă.

esnaf, brașă, corporație de meșteșuguri și negustori,

esir, prizonier, sclav, rob.

gasmie, moscheie, locaș mai important de cult musulman.

gûnârök, teren împrumutat de administrația otomană de la bizantini (kommerkion); taxă vamală din categoria dreptului cutumură otoman.

gûrm, amendă percepută pentru delicte și crime.

hammam, baie publică

hîtsah, taxa percepută împreună cu bag-ul pentru mărfurile vendute în piață orașelor și târgurile din Imperiul otoman.

imam, preot musulman care conduce cele cinci rugăciuni zilnice.

kadi, căpitanul unei circumscripții judiciare (kadılık) cu atribuții de ordin judiciar și administrativ.

kanunname (de la termenul grec kanon =lege, edict și termenul persan name=carte), regulament editiat de sultan.

kapuji, pașnic al portilor cetății = pașnic al portului serialului.

Kethuda, termen de origine persană ce desemna în Imperiul otoman un intendent, un administrator sau un staroste de brașă.

kitabeh râsmi, taxa de secretariat percepută pentru acoperirea cheltuielilor cancelariei.

mihrab, nișă așezată în peretele din față a moscheei și care este orientată spre Mecca; prin extensie a căpătat sensul de moscheie.

mir, fisc, terzur public, stat

marb, pret maximal pentru mărfuri, alimente etc.

örö, dreptul cutumură otoman care cuprindea dispozitii asupra unor chestiuni care nu erau prevăzute de dreptul religios **şer**

re'is, ofițer din corpul azabior; căpitan de corabile. Are și sensul de șef (de stat, de associație etc.).

subașî, (de la termenul chinez „su”= armată și „bašî”=comandanți) în Imperiul otoman era: a) deținătorul unei feude militare rurale al cărui venit era inferior acelaia de care se bucura sangeakbehlî caruia îl era subordonat; b) căpitanul unei aglomerații orașenești care cuprindea în afara orașului propriu zis și statele care încau de acesta. Subașîul controla comerțul local, supravegherea bunurilor sultanului date în arendă unor amili, asigura poliția orașenește și se bucura de unele prerogative de ordin judiciar;

timar eran, timarist, beneficiar al unei feude (timar) ce îl aducea un venit de 1.000 de aspri obținută de pe an. În Imperiul otoman, în afară de timarurile militare legate pentru beneficiarii lor de a merge călare la război împreună cu un număr de ostasi, erau și timaruri civile concediate ca remunerare unor dreptători (**imam, kadi**) scutit de orice obligație militară.

voxar, termen de origine sărbă ce desemna pe viajăși care aveau monopolul trecerii mărfurilor și persoanelor de pe un mal al Dunării pe celălalt.

vazigi, scrib care trecea în registre taxele impuse de administrația otomană.

Yazigit resmi, taxă percepută de yazigi.

QUELQUES DONNEES SUR LA CITE ET LA VILLE DE KILI SOUS LA DOMINATION OTTOMANE (XVe-XVIIe SIECLES)

Résumé

Certaines données comprises dans les chroniques turques de Tursun bey et de Nasuh Matrakci nous ont permis de reconstituer l'aspect général de la cité de Kili, érigée en 1479 par le prince de Moldavie Etienne le Grand sur la rive gauche du Danube pour défendre en même temps que ses frères maritimes, l'ancienne cité génoise sise sur un îlot de ce même fleuve entre les bras de Chilia et de Sulina.

L'importance stratégique de la cité de Kili qui ouvrait aux Turcs l'accès de la Valachie et de la Moldavie, décidaient son conquérant, le sultan Bayazid II, d'accorder, dès 1484, une grande importance à ses fortifications ainsi qu'à la reconstruction de l'ancienne cité génoise de Licostomo, devenue Eski Kili.

Son exemple fut suivi par le sultan Murad IV (1623-1640) qui prit des mesures pour fortifier la cité de Yeni Kili, menacée au XVIIe siècle par des expéditions consäques.

On peut se faire une idée assez précise de l'aspect de la cité et de la ville de Kili au XVIIe siècle d'après la description du célèbre voyageur turc Evliya Celebi qui y passa en 1657. Elle est complétée par les données statistiques enregistrées par l'évêque Philippe Stanislavov à l'occasion de sa visite canonique de 1829.

En contact avec les aires de production des pays roumains, la cité de Kili a profité de sa position géographique pour acquérir une importance économique et commerciale notable en contribuant pendant près de quatre siècles à l'approvisionnement de Constantinople et, en temps de guerre, à celui des armées ottomanes qui menaçaient le centre de l'Europe.

Planul cetății și orașului Kili desenat de Nasuh Matrakci (ms. Topkapı, Istanbul — Revan 1272 fol. 8 r.)